

DİVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK VE KUTADGU BİLİG'DE TIP TERİMLERİ*

Zafer Önler

Tükçenin tarihsel metinlerinde doğrudan doğruya tıp alanında yazılmış eserleri eski Uygur dönemine dek çıkmaktadır. Reşid Rahmeti Arat, bu metinlerin büyük bir bölümünü *Zur Heilkunde der Uiguren* başlığıyla iki fasikül olarak yayımlamıştır.¹ Gerek Karahanlı gerekse Harezmi Türkçesi olarak adlandırılan dönemlerde doğrudan doğruya tıp konusunda yazılmış metin bulunmamaktadır. Tıbbın geniş halk kitlelerini ilgilendiren bir alan olması ve bu alanda yazılan eserlerin her zaman ilgi görmesine karşın, medreselerde bilim dilinin Arapça olması, tıp alanına ilişkin eserlerin de Arapça yazılması sonucunu doğurmuştur. Ancak resmi dil olarak Farsça ve bilim dili olarak da Arapça'yı alan Anadolu Selçuklu devletinin yıkılıp yerine Beyliklerin kurulmasıyla Türkçeye genel bir yöneliş başlamış, XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da tıp alanında da Türkçe eser yazılmaya başlanmış ve bu tür eserlerin sayısı gittikçe artış göstermiştir.

Bu yazıda Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de sağlık bilgisi alanına ilişkin terimler üzerinde durulacaktır. Bilindiği gibi bu eserlerden Divânü Lügâti't-Türk özü itibari ile dilbilgisi kitabı olmasının yanı sıra dönemin Türk dünyasının birçok yönü üzerine bilgiler veren ansiklopedik nitelikte bir eserdir. Mahmud Kâşgarî'nin, döneminin Türk boyları, onların dilleri, inanışları, yaşadıkları yerler ve gelenekleri konusunda verdiği bilgiler, eserine ansiklopedik bir nitelik kazandırmıştır. Bu özelliği ile de XI. yüzyıl Türk dünyası hakkında birçok alanda bilgiler veren tek kaynak durumundadır. Sağlık konusuyla ilgili terimler, bu eserde konunun doğal işleyişi içerisinde, dolaylı olarak ve üzerinde durulan konuyu gerektirdiği ölçüde yer bulabilmiştir.

Mesnevi biçiminde yazılmış, düşünsel konuları işleyen manzum bir eser olan Kutadgu Bilig'de de sağlık konusuna ilişkin terimler dolaylı olarak yer almıştır. Bu nedenle de her iki eserde yer alan tıbbi ilişkin terimlerin sayısı fazla değildir. Gerek Divânü Lügâti't-Türk'te, gerekse Kutadgu Bilig'de, sağlık konusuna ilişkin olarak, hastalık, ilaç, hekimlik ve sağaltım gibi alanlara ilişkin terimler yer almıştır.

* Bu yazının geniş bir özeti II. DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 24-26 Mayıs 2004 Ankara)'nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ G. R.Racmatı (Reşid Rahmeti Arat): *Zur Heilkunde der Uiguren*, I- II. Berlin 1930- 1932.

Bu yazıda her iki eserden derlenen sağlık alanına ilişkin terimler inceleme konusu yapılmıştır. Hekimlik, sağaltım, eczacılık ve hastalık adlarından oluşan terimler yapı ve kullanımları bakımından alfabetik sıra ile ele alınmıştır:

1) **atasagun**: Hekim.

Bu terim yalnızca DLT’de geçmekte ve “tabip, hekim” olarak açıklanmaktadır (I. s.86) **ata** ve **sagun** sözcüklerinden oluşan birleşik bir yapı olduğu anlaşılan terimde yer alan **sagun** sözcüğü ile ilgili olarak Kaşgarî’de “Karluk boyunun büyüklerine verilen ongundur, Türk doktorlarına atasagun denir” (DLT I. s.403) açıklaması verilmektedir. Räsänen, **sagun** sözcüğünün Kaşgarî’deki anlamı olan “Karluk önderlerine verilen unvan” karşılığını aktardıktan sonra (EW. S.394), bu sözcüğün Kazakça **saydaut** (genç) sözcüğü ile aynı kökenden gelmiş olabileceğini belirterek buraya gönderme yapmaktadır. Räsänen Kazakça **saydaut** sözcüğünün farklı Türk dil ve lehçelerindeki şu biçimlerini aktarmaktadır: *Oyrot, Teleüt, saydut “mächtig, angesehen, ehrwürdig”; “ein Adliger, Vornehmer, eine hohe Persönlichkeit; Şor. sayut, Hofmann, Adliger’ Osm. sayın ”gewählt” (<Moğolca çoğ. Sayidut “die hohen Herren, die mächtige Edelleute” (EW. S.395).*

sagun sözcüğünün **önder, seçkin, güçlü** anlamlarından yola çıkarak, hekim anlamındaki **atasagun** sözcüğünün buradan gelmiş olabileceği akla uygundur. Bilindiği gibi şamanlar, mistik güçlere sahip kişiler olarak toplumun önderleri olma niteliklerinin yanı sıra aynı zamanda hastalıkları iyileştiren yani hekimlik işlevini de üstlenmiş kimselerdir. Bu nitelikten yola çıkarak **sagun** (önder) sözcüğüne **ata** sıfatı da eklenerek **iyileştiren kişi, hekim** anlamına gelen **atasagun** terimi türetilmiş olmalıdır. Kutadgu Bilig’de Arat’ın **sıgun** olarak okuyup **dağ keçisi** olarak anlam verdiği sözcüğü Clauson **sagun** diye düzeltmiştir. Clauson, **sagun** maddesinde KB’den örnek olarak **ay sagun** örneğini vererek bu sözcüğü **sagun** olarak okumuştur (EDPT. s. 811). KB’nin üç nüshasından A nüshasında **sagun** geçmektedir ve metne de bu uygundur. Böylelikle, sözcüğün içinde yer aldığı beyit aşağıdaki biçimde olmalıdır:

İçinde tatıg bolmasa ol kağun

Anı taştın atğu bolur ay sağun 5111.

(Tadı olmayan kavunu dışarı atmak gerekir ey bilge kişi).

2) **atgak**: Siroz hastalığı, karında su toplanması.

Yalnızca DLT’de geçen bu sözcük “Karında biriken sarı su hastalığı. Sarı bir çiçeğe de atgak denir. Yüzü kaygıdan sararmış olanlar buna benzetilir” (DLT I. 118) biçiminde açıklanmıştır. Cluason sözcüğü **at-** eyleminden türemiş bir yapı olarak

göstermektedir (EDPT s.47). Başka kaynaklarda rastlanılmayan bu terim Kâşgârî'deki bu örnekle tek veri durumundadır. Ancak DLT'deki, *karında sarı su toplanması, sarı bir çiçeğe verilen ad* ve *yüzü kaygıdan sararmış olan* biçimindeki üç anlam da **sarı** renkle ilgili görünmektedir. Bu açıdan Clauson'un at- fiilinden türemiş olduğu yolundaki açıklama semantik yönden olabilir gibi görünmemektedir.

3) **bokuk**: Guatr hastalığı.

DLT'de "Boğazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan bir takım et bezleridir." (II. 285) biçiminde tanımlanmaktadır. Saadet Çağatay², Kaşgârî'nin verdiği bilgileri ve eserde buna ilişkin inancı aktardıktan sonra Özbekçe'de sözcüğün **bukak** biçiminde olduğunu ve bununla ilgili söylenceyi aktardıktan sonra Räsänen'in sözcüğü boğ- eylemiyle izahını aktarmaktadır. "Clauson sözcüğü **bokuk** olarak almakta hatta **bokok** olabileceği ihtimalini de belirterek çağdaş Türk dil ve lehçelerindeki biçimleri ile DLT ve eski metinlerdeki kullanımları vermektedir. (EDPT s.313-314). DLT'de ayrıca **boğuklu er** "Boğazı urlu adam" (I. S.497) sözcüğü de bulunmaktadır.

DLT'de ilki çiçek demeti, ikincisi guatr olarak iki ayrı maddede yer alan alan bu sözcükler köken olarak aynı olmalıdırlar. Bunlardan temel anlamın *demet, guatr* anlamının ise sonradan edinilen ikinci anlam olması gerekir. *Çiçek topluluğu, çiçek tomurcuğu* anlamına gelen **bokuk** sözcüğü, benzerlik yoluyla, genellikle yumru biçiminde beliren *guatr* hastalığı anlamını kazanmış olmalıdır. DLT'de *çiçek tomurcuğu* ve *guatr* anlamında ve iki maddede yer alan **bokuk** sözcüğünün tek bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır.

Tegme çiçek üküldi

Boğuklanıp büküldi

Tügsin tügün tügüldi

Yazlıp yana yörgüşür. II. 285.

(Türlü çiçek toplandı, demetlenip büküldü, kabardı, köşeli düğüm halinde düğüldü; çözülp tekrar karışır)

4) **çurnı**: (<Sanskrit cūrna) Toz halinde bir tür müşhil.

DLT'de "Türk hekimlerin yaptıkları sürgünlük ilacı" (I. s.435) açıklamasıyla bir yerde geçmektedir. Clauson, sözcüğün Sanskritçe'den geldiğini, Uygur metinleri ile DLT ve KB'de kullanıldığını belirtmektedir (EDPT s.430). Kutadgu Bilig'de ise iki yerde geçmektedir:

² Saadet Çağatay: *Divanü Lûgati'te "Bukuk"*, Türk Dili, Divânü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı, Ekim 1972, s.53-55.

Kerek kat şelişe kerek tiryāk èt

Kerek matridus kat ya çurnı ögit 1064.

(İster selişa macunu kat ister panzehir yap, ister matridus macunu ver ister **çurnı** öğüt), 2887. beyitler).

Kamuğ türlüg otlar idişçi tutar

Güvariş ya ma' cün ya çurnı katar 2887.

Türkçenin daha sonraki metinlerinde bu sözcüğe rastlanılmıyor.

(Birçok çeşit ilaç çeşnicide olur, iştah açıcı ya macun ya da **çurnı** katar)

5) **em**: İlaç.

DLT'de "ilaç, Buradan alınarak ilaç yapan adama emçi denir" (I. 38) biçiminde açıklanmaktadır. Räsänen bu sözcüğü **em**, **im**, **yem** biçimleri bulunduğunu belirterek çeşitli dil ve lehçelerdeki örneklerini aktarmaktadır (E.W. s.41). KB'de em, **emçi** "hekim" (4356), **emle-** "tedavi etmek" (4358) verileri bulunmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde "İlaç, deva, çare" olarak anlam verilmiş, gerek yalnız gerekse **sem** sözcüğü ile ikileme biçiminde XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıl metinlerine dek yaygın kullanımı örneklendirilmiştir (s.1455-1458). DS'de em (I) [emçe, emsem (III)] "İlaç, merhem" anlamıyla yer almaktadır. (s.1729). Bu kaynakta da **sem** sözcüğü ile **em sem** biçiminde ikileme olarak da görülmektedir.

Bu terimin ön ses türemesiyle **yem** biçimi de yaygındır. DLT'de **yem** sözcüğü "Baharat" olarak anlamlandırılmış **ot yem** ikilemesi "Kara biber kimyon gibi tohum ve baharlar" şeklinde anlamlandırılarak yem sözcüğünün yalnız başına kullanılmadığı vurgulanmıştır (III. s. 5). **ot yem** ikilemesi başka metinlerde de görülmektedir (EDPT s.933).

emçi sözcüğü de "Hekim, ilaç yapan kişi" anlamıyla +çi ekiyle türetilmiştir. DLT'de **em** maddesi açıklanırken "İlaç. Buradan alınarak ilaç yapan adama **emçi** denir" (I. s. 38); "emçi añar ot otadı" (Hekim ona ilaç yaptı) (DLT III. s. 252) kullanımları **emçi** sözcüğünün eczacı anlamını içerdiğini de göstermektedir. Bilindiği gibi eczacılık ile tabipliğin bir birinden ayrılarak iki ayrı meslek durumuna gelmesi, XI. yüzyıldan çok sonraki dönemlere gerçekleşmiştir.

DLT'de **em** sözcüğünden türetilmiş diğer veriler şunlardır:

emlel- İlaçlanmak (DLT I. 296); **emle-** İlaçlamak, sağaltmak (I. 287); **emleş-** İlaçlanmak. **balıglar emleşdiler** (yaralar ilaçlandı) (DLT I. s. 242); **elmen-** Tedavi olmak, **er emlendi** (adam kendine ilaç etti) (DLT I. 259); **emlet-** İlaçlatmak (DLT. I. s. 266).

6) **enüç**: Katarakt, göze inen perde (DLT I. 52).

Bu sözcükten türetilen **enüçlen-** “anıñ közi enüçlendi” (onun gözüne perde indi) (DLT I.291); **enüçle-** “göze inen perdeye ilaç koymak” (DLT I. 299) verileri de bulunmaktadır. Türkçenin başka metinlerinde rastlanılmayan bu sözcüğü Clauson da hapax legomenon olarak göstermektedir. (EDPT s.172, 75). **enüç** sözcüğünün katarakt karşılığı olması ve kataraktın inen perde olarak düşünülmesinden yola çıkarak **en-** eyleminden türetilmiş olduğu düşünülebilir.

7) **ewşük:** (<ew-iş-ük) Sağlığın bozulması, bünyenin dengesinin bozulması, karışma.

Yalnızca Kâşgâri’de geçen bu sözcük “Bir kimsede eskiden bulunmayıp sonradan gelen hal, hastalık ve buna benzer şeyler, arıza” olarak açıklanmaktadır (DLT I. 105). Başka kaynaklarda rastlanılmayan bu veriyi Clauson da hapax legomenon olarak nitelendirmekte, yapısı hakkında bir görüş ileri sürmemektedir. (EDPT s.16).

Kâşgâri’de verilen “bir kimsede eskiden bulunmayıp sonradan gelen hal, hastalık ve buna benzer şeyler, arıza” anlamını bir insanın sağlık açısından dengesinin bozulması, sağlık durumunun karışması olarak anlamak gerekir. Kâşgâri’deki bu açıklama sözcüğün sözlüksel anlamının *karışıklık, kargaşa* olduğunu göstermektedir. Bu anlamdan yola çıkarak **ew-iş-ük** biçiminde bir yapıya sahip olduğu açıktır. Orhon metinlerinde **ebir-** ve **ebireki**³ (çevredeki) örneklerinde yer alan ***eb-** fiilinden **-ir-** ettirgen çatılı veriler, daha sonraki dönemlerde **ewir-** biçiminde daha yaygın bir kullanıma sahiptir. **ewşük** sözcüğü ise, **ew-** eyleminin **-iş-** çatı eki ile “karışmak” anlamında **ewiş-** eyleminden **-ük** ad yapma eki türetilmiş olmalıdır. **ew-** eyleminden türetilmiş veriler olarak Kâşgâri’de **ewür-** “çevirmek, evirmek, döndürmek altını üstüne getirmek” (DLT I. 178; II. 82); **ewüş-** “savurmak” (DLT I. s. 13); **ewşükgen tewürgen** “her zaman evirip çeviren, güç işleri başaran” (DLT I. 157, 521); **ewürgen tewürgen** “her zaman evirip çeviren” (DLT I. 521) verileri de yer almaktadır.

Türkiye Türkçesinde **evirmek çevirmek** ikilemesinde yaşayan bu eylemden türemiş sözcükler olarak **evre, evrim, evren** (<ev-ir-e+n) verilerini de eklemek gerekir.

Kâşgâri’deki “sağlığın bozulması” biçimindeki terimsel anlam, eski tıp anlayışından kaynaklanan bir anlamdır. Eski tıpta *tabiat* ya da *mizac* denen bünye yapısı dört öge olan *kan, safra, balgam ve sevda* maddelerinin belirli bir düzen ve oran içinde

³ Orhon Türkçesi metinlerinde *işig küçüg bir-, biriki* okuyuşlarının *işig küçüg ebir- ve ebireki* biçimindeki düzeltmeler için bkz. Semih Tezcan: *Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1975-1976, s. 173-181.

bir araya gelmelerinden oluşur. Mikrop bilinmediğinden her türlü hastalık bu dört öge arasındaki dengenin bozulmasına, birinin artıp ya da azalması biçiminde dengenin bozulmasına bağlanır. Tedavi hangi ögenin eksik ya da fazla olduğunu tespit ederek ilaçla bu dengeyi yeniden sağlamaktır. Dolayısıyla ögeler arasındaki dengenin bozulması bir tür karışıklıktır. Bu nedenle de *karışıklık*, *kargaşa* anlamındaki *ewşük* sözcüğü, *hastalık*, *sağlığın bozulması* anlamını edinmiştir.

8) ig. Hastalık.

DLT ve KB’de sıkça geçen bu sözcük en eski metinlerden itibaren yaygın bir kullanıma sahiptir. DLT’de

Clauson bu sözcüğe “illness, disease” anlamını verdikten sonra eski Uygur metinlerinden başlamak üzere, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak dönemi ve Anadolu metinlerindeki kullanımlarını vermektedir.⁴ Bu sözcükten türetilen *igle-* (hastalanmak) DLT’de (s.I.287, 380) iki kez geçmektedir. DLT’de *ig* (I. S. 48) ve *igle-* verilerinin dışında, *iglel-* “hastalanmak” (I. 296), *iglen-* “bir parça almaktadır. hastalanmak; ağrısı tutmak” (I. 259); *igleş-* “hastalaşmak” (I. 241); *iglet-* “hastalandırmak” (I. 266); *iglig* “hasta” (I.79, 196, 273; II. 351) sözcükleri de bulunmaktadır. Ayrıca *igçil* (DLT. III. s.57) sözcüğü de bu terimin bir başka türevidir.

KB’de, *ig* (4253) sözcüğünün yanı sıra *igle-* “hastalanmak” eylemi de bulunmaktadır. *Tirig bolsa yahıuq yime igler ök/ İgin emçi körse otun emler ök* 4358 (İnsan yaşıyorsa tabii ki hastalanır, hastalığını hekim görse tedavi eder) beytinde özdeyiş biçiminde bir kullanımla yer almaktadır. Tarama Sözlüğü’nde *ig* sözcüğü “verem, ince ağrı” anlamıyla XVI ve XVII yüzyıl metinlerinden üç tanık bulunmaktadır (Tar.S. s.2014). Bunun dışında *igle-* (iyle-) “Hastalanmak, hastalık getirmek” (Tar.S. 2020) Şeyyad Hamza ve daha sonraki yüzyıllardan veriler bulunmaktadır. XVII. Yüzyıl eserlerinden Pir Mehmed’in Genc-i Leal manzum sözlüğünde *iglü* sözcüğü “Dertli, gamlı” anlamıyla yer almaktadır (Tar.S. s.2020).

Derleme Sözlüğü’nde *ig* (I) “Hastalık, dert) Konya-Ermenek’ten tek veri olarak yer almaktadır (DS s.2508). *iglek* (II) “1. Zayıf, güçsüz, hastalıklı” (Samsun, Ordu, Muğla), “2. Hastalık ya da susuzluktan olgunlaşmamış, zayıf kalmış meyve” (Akşehir-Konya) verisi de *ig* sözcüğünden türetilmiştir (DS. S.2511).

⁴ Sir Gerard Clausen: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Central Turkish, Oxford 1972. s. 89-99.

Yalnız olarak kullanımının dışında, aynı anlamdaki diğer bir sözcükle ikileme biçiminde kullanımlar da yaygındır. Bunlarda **ig toğa** ve **ig ağır** ikilemeleri de bulunmaktadır.

DLT’de “hastalık, iç ağırlığı” (III. 224) olarak anlam verilen **toğa** sözcüğü yalnızca bir yerde **ig toğa** biçiminde ikileme olarak yer almaktadır. Yukarıda **ig** sözcüğü ile ilgili olarak KB’den verdiğimiz örneklerde de **ig toğa** ikilemesi içinde yer almaktadır. Clauson, **toğa**: biçiminde ikinci hecesini uzun ünlüyle gösterdiği sözcüğü **tuğ-** eyleminden **-a** ulacıyla türetilmiş olarak açıklamaktadır. Ayrıca Kaşgârî’nin verdiği “e’-d-dâ’ we tıqlu’n-nefes” karşılığını “illness, dyspnoea” (hastalık, nefes darlığı) olarak aktarmaktadır. Clauson’un Eski Uygurca’daki kullanımlarına verdiği örnekler de **ig toğa** ikilemesi içinde geçmektedir. (EDPT s. 466). **toğa** sözcüğüne XI. Yüzyıldan sonraki metinlerde rastlanılmamaktadır.

KB’de **toğa** sözcüğü aşağıdaki beyitlerde **ig toğa** biçimindeki ikilemede geçmektedir:

Ꞑamuğ edgölügke neğ ol yolçısı

Ꞑamuğ ig toğağa neğ ol emçisi 3979.

(Her türlü iyiliğin yolunu açan, her türlü hastalığı iyileştiren varlıktır.)

Olarda birisi otaçı turur

Ꞑamuğ ig toğağa bu emçi turur 4356

(Bunlardan biri de hekimlerdir, bütün hastalıkları bunlar sağaltır)

Yanut bêrdi Ögdülmiş aydı ay can

Tirig bolsa yalnız yorır ig toğan 5978

(Ögdülmiş yanıt verdi dedi ey can, insan hayatta oldukça hastalıkla karşılaşır)

Yavuz kıılma könlün tliñni yığa

Yazukğa kefarete bolur ig toğa 5979.

(Gönlünden kötü şeyler geçirme, diline hakim ol, hastalık günahların kefareti olur)

9) kızlamuğ: Kızamık.

Yalnızca DLT’de yer alan bu veri “Kızamık, kızamığa benzer sivilceler” olarak açıklanmıştır. (I. 528). Türkçenin Uygurca’dan başlamak üzere eski metinlerinde **kızlamuğ** olarak görülen bu sözcüğün **kızlamuk** biçimi tek veridir.

10) oldrum: Kötürüm, yatalak. Kaşgârî’de bir tek yerde geçen sözcük “Kötürüm, yatalak, oturum” olarak anlamlandırılmıştır (DLT III. 412). Yapı olarak **ol-dur-** (oturmak) **um** eklerinden oluşmaktadır. (Türkiye Türkçesindeki **otur-** fiili l sesinin

düşmesi sonucu **oldur-** fiilinden çıkmış bir biçimdir. Eski Türkçe dönemi metinlerinde bilindiği gibi **ol-ur-** biçimi de yaygındır. Daha sonraki dönem metinlerinde de sıkça rastlanır (bkz. EDPT s.132).

11) **ot:** İlaç, zehir.

DLT’de “ilaç, em; zehir,” DLT’de ilaç anlamıyla kullanımı daha çoktur (I. s. 154, 514, 515; II. 72, 116, 127, 176, 315, 345; III. 224, 252.) KB 1199, 2888) Ancak iki örnekte zehir anlamında kullanılmıştır: “beg aña ot bërdi” (Bey onu zehirledi) (DLT. S.35);

Anıñ işin keçürdüm

Êşin yime kaçurdum

Ölüm otın içürdüm

İçti bolup yüzi turı

(Onun işini bitirdim, arkadaşını kaçırdım, ölüm zehirini içirdim, yüzünü buruşturup içti) (DLT I. S. 47)

DS’de ot sözcüğünden türetilen **otalak** “Ağı, ağılı”; **otalamak** “Ağılmak”, **otalanmak** “Ağılanmak” (DS 3293) verileri “zehir anlamının Anadolu’da devam ettiğini göstermektedir.

Sözcüğün tek başına kullanımının yanı sıra **ot em** biçiminde ikileme olarak kullanımı da yaygındır (KB 1061, 2191). Bu sözcükten türemiş **ota-** “tedavi etmek” (KB 158, 5244); **otat-** “tedavi ettirmek” (KB 4253) eylemleri de bulunmaktadır. DS’de **ota-** “1- Hastalığı geçmek, iyi olmak; 2-Hastalığı iyileştirmek” (s. 3293) anlamlarıyla bulunmaktadır.

12) **otaçı:** Hekim.

Türkçenin tarihsel metinlerinde yaygın olarak kullanılmış bir terimdir. DLT’de ilaç anlamındaki **ot** sözcüğü izah edilirken “ot içtim” örneği verilmiş “bundan dolayı hekime otaçı denir” açıklaması yapılmıştır. (I. s. 35), **otaçı közüg enüçledi** “otaçı göze inen perdeye ilaç koydu” (DLT. I. 299). **otaçı** sözcüğü Kutadgu Bilig’de de yaygın olarak kullanılmıştır.

Tarama Sözlüğü’nde **otacılık** “hekimlik, tababet”; **otacılı olmak** “Hekimlik olmak, hekime muhtaç olmak” (Tar.S.3021); **otcu** “hekim, tabip, attar” (s. 3028) verileri bulunmaktadır. Anadolu Ağızlarında **otacı**, **otçu** “1- Doktor, 2- Ev ilacıyla göz hastalığını iyileştiren göz doktoru” (DS. s. 3292) verilerini görmekteyiz.

Eski tıpta çeşitli bitkilerin ilaç olarak kullanılması **ot** sözcüğünün ilaç anlamını edinmesine neden olmuş, bundan da tedavi anlamında **ota-** eylemi türemiştir. **otaçı**

sözcüğü ise Moğolca **ota** (ot) adından +cı ekiyle türetilmiştir. (bkz. EDPT s.44; EW s. 366).

13) ötrüm: (<öt-ür-üm) Müshil, ishal ilacı.

Geçmek anlamındaki *öt-* eyleminden *-ür-* ettirgen çatı eki ve eylemden ad yapan *-im* ekleriyle yapılmıştır. DLT’de iki yerde geçmektedir. “ötrüm kıarın ötgürdi” (müshil ishal etti) (DLT I. s.226). KB’de Aytoldı’nın hastalanmasının anlatıldığı bölümde geçmektedir:

Qayu aydı ötrüm içirgü kerek

Özi kıatmış amdı boşutgu kerek (1058)

(Kimi dedi müshil içirmeli, bağırsakla boşaltmak gerek)

Tarama Sözlüğü’nde “ishal” anlamıyla **ötrük** sözcüğü için XIV ve XV. yüzyıllardan iki veri bulunmaktadır (s.3138). DS’de **ötmek (1) [ötmek, ötürek olmak, ötüreç olmak, ötümeg, ötüruk olmak, ötüruk tutmak]** “İshal, sürgün olmak”; **ötüruk (I) [ötrek, ötrük, ötürek, ötüreç, ötüruk]** “Sürgün, ishal” (s. 3359-60) verilerinden, Anadolu’da, *öt-ür-* eyleminden türetilmiş, “ishal” anlamında birçok sözcük bulunduğu anlaşılmaktadır.

14) ötüg: (<öt-üg) İshal.

öt- fiilinden *-üg* fiilden ad yapma ekiyle türetilmiştir. DLT’de yalnızca bir yerde geçmektedir. “açar ötüg tuttu” ‘onu kusma tuttu’ (DLT. I. s. 68). Burada verilen kusma anlamı yanlıştır. Kaşgarlı’nın verdiği Arapça *ḥayza* sözcüğünün anlamı *ishaldir*.⁵

Clauson, sözcüğün yapısını *öt-* (geçmek) eyleminde yapılan bir ad olarak göstermiş farklı dil ve lehçelerdeki biçim ve anlamlarını aktararak DLT’deki veriye “diarrhoea” (ishal) anlamını vermiştir (s.51).

15) şarığ: Öd, Bünyeyi oluşturan dört ana maddeden biri olan safra maddesi.

Eski tıp anlayışına göre mizac (bünye) *kan, safra, balgam ve sevda* olmak üzere dört ana maddenin karışımından oluşur. Bu karışıma *aḥlat-ı arba‘a* denir. Bu dört maddenin oranları kişiden kişiye değişir. Bu oranlar tabiat denen kişisel bünye özelliklerini oluşturur. Hastalık bu öğelerden birinin artıp ya da azalması sonucu ortaya çıkar. Tedavi, dıştan verilen ilaçlarla ya da başka işlemlerle bu dengeyi yeniden kurmaktır. Örneğin kan fazlalığına bağlanan hastalıklar kanın hacamat denen işleme alınması yoluyla tedavi edilir.

⁵ Besim Atalay yayınında verilen “kusma” anlamı yanlıştır. Dankoff çevirisinde “dysentery” olarak düzeltmiştir. (C. III. s.49)

şafra anlamında *şarıġ* sözcüğünün kullanılması yalnızca Kutadgu Bilig’de görülmektedir:

Sarıġı küçenmiş bolur ay büġü

Özini boşutġu terengübin yegü (6010)

(Onun safrası artmış, içini boşaltmak için terengübin yemelidir ey bilge kişi)

16) sem: (<Ar.) Zehir.

Yalnız başına kullanılmayan, em sem ikilemesinde görülen bir sözcüktür. Uygur metinlerinden itibaren görülen sözcük her zaman *em sem* ikilemesi içinde görülmektedir. (bkz. EDPT s. 828). DLT’de em sem biçiminde yer almış ve “ilaç” anlamı verildikten sonra, “yalnız kullanılmaz” açıklaması yapılmıştır (III. s. 157). Gene DLT’de “Urmij ajun busuġın kılmış anı balıġ/ Em sem aġar tilenip sizde bulur yaġıġ” (*Dünya ona pusu kurup onu yaralamış, yarasına ialaç arayıp sende yakı bulmuş*) (I. s. 407) beyitinde de ikileme olarak kullanılmıştır. Arapça’da bu sözcük *zehir* anlamıyla bulunmaktadır. Eski Uygur metinlerinden itibaren görülen sözcüğün Arapça’dan geçmiş olması oldukça zayıf bir *olasılıktır*. Bu nedenle sem sözcüğü tıp metinleri aracılığıyla Türkçe’den Arapça’ya da geçmiş olabilir. krş. **em**.

17) tadu: (<Sanskrit dhātu) Bünyeyi oluşturan kan, safra, sevda ve balgam olarak adlandırılan dört ana madde, aġlāt-ı arba’ a, bkz. *şarıġ*.

DLT’de “insanın tab’ı ve tabiatı” (III. S. 220) biçiminde açıklanmıştır. KB’de oldukça sık geçen bu sözcük İndeks’te “unsur, tıynet, tabiat” olarak açıklanmıştır. Uygur tıp metinlerinde de yaygın bir terim olarak kullanılmıştır.⁶

Eski tıp anlayışına göre mizaç olarak adlandırılan bünyeyi oluşturan kan, safra, balgam ve sevda öğelerinden her biri. Bu dört nesnenin karışımından oluşan mizaç yani yapı özelliği bu maddelerden her birinin oranı kişiden kişiye değişir. Buna göre insanlar, bu dört öğeden hangisi ağır basıyorsa onunla nitelendirilirler, safralı, kanlı vb. Eski tıp anlayışında hastalık bu öğeler arasındaki dengenin bozulması, birinin artıp diğerinin azalmasıdır. Sağaltım ve ilaç, bu dengeyi yeniden kurmak için başvurulan yoldur.

Kutadgu Bilig’de Aytoldı’nın hastalanması da gene bu öğelerdeki dengenin bozulması olarak anlatılmaktadır:

Yaraşık tadular qarıştı için

Küçendi biri tuttı bastı için

Tadu tegşürüldi aşı boldı yig

⁶ G.R. Racmatı: Zur Heilkunde der Uiguren II. Berlin 1932.

Ağır boldı köñli katıgı tuttu ig (1053-1054)

(Uyum içindeki tadular içten karıştı; biri güçlenerek diğer üçünü bastırdı. Tadular değişti yiyeceği dert oldu; gönlü ağırlaştı, hastalık onu sıkıca tuttu)

Mizacı oluşturan dört ögenin uyumundan yola çıkarak Kutadgu Bilig’de dört halife için şöyle bir benzetme yapılmıştır:

Bu dört eş maña dört tadu teg turur

Tüzülse tadu çın tiriglik bolur (60)

(Bu dört eş bana dört tadu gibidir; tadular doğru düzenlenirse hayat olur.)

18) temregü Temriye hastalığı denen bir tür cilt hastalığı.

Kâşgâri’de yalnızca bir yerde geçen sözcük “temreği” (I.491) olarak açıklanmıştır. Clauson yapı olarak sözcüğün *temire+e-gü* temir sözcüğünden türemiş olarak gösterdikten sonra çeşitli Türk dil ve lehçelerindeki biçimlerini aktarmaktadır. (EDPT. S.509). Anadolu’nun çeşitli yörelerindeki biçimlerine ilişkin Derleme Sözlüğünde şu veriler yer almaktadır: *demreği* [*demirönü, demiröyü, demna, demrā, demravi, demre, demreğe, demreğü, demrevi, demriye, demuravi, derma, demreğe, demreği*] 1. *Temriye, ekzama*, 2. *Temriye, ekzama hastalığını tedavi eden kimse*. (DS. S.1419).

19) tolğag: Bağırsaklarda meydana gelen bir tür sancı.

DLT’de **tolğag** “Sıkıntı” olarak açıklanmış, “emgek tolğag denir. Aslı kulunç ve iç ağrısı anlamındadır. ‘anıñ karnı tolğar’ onun karnını ağrı tuttu, yüreği bulanır” biçiminde örneklerle izah edilmiştir. Bu açıklamalardan bağırsaklarda oluşan bir ve XIV-XV. Yüzyıl Anadolu tıp metinlerinde **kulunc** denilen sancının kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim “anıñ karnı tolğar” (onun karnını ağrı tuttu yüreği bulanır) çevirisi de şiddetli sancıdan mide bulanmasını kastetmektedir. Sözcüğün **tolga-** (dola-) eyleminden –g ekiyle türediği anlaşılmaktadır.

20) tumagu: Nezle.

Clauson sözcüğün yapısını (<tuma:gu: <*tuma:-< tum) biçiminde açıkladıktan sonra, *Azeri tumov, Türkmen dümev, Osmanlı tomağı vs. Uygurca tumagu, Kaşgâri tuma:gu: (I. 447), Mühenna du:ma:gu:, Tuhf. Tumav* biçimlerini aktarmaktadır (EDPT. s. 505).

Bu sözcüğün kaynaklandığı **tum** adı Kaşgâri’de (DLT. I. 338) “soğuk” anlamında geçmektedir. Clauson bu sözcüğü tek veri (Hapax legomenon) olarak göstermektedir (EDPT. s. 503).

Tarama Sözlüğünde **dumağı** (dumagu, tumağı, tumağı) “Nezle” anlamı verilerek, XIV ve XVIII. yüzyıllar arası metinlerden tanıklar verilmiştir (s. 1253).

Kutadgu Bilig’de sağlık bilgisi alanında birleşik kelime biçiminde kurulmuş yapılar da bulunmaktadır. Bunlara örnek olmak üzere aşağıdaki verileri sayabiliriz:

21) kan tut- Kan fazlalığı.

Bünyeyi (mizac) oluşturan dört ana öge olan **kan, öd, balgam** ve **kara safra** maddelerinden kan ögesinin artması sonucu, dengenin bozulması ve bu denge bozulmasıyla hastalık halinin ortaya çıkması. Bunun için **hacamat** olarak adlandırılan işlem yapılır yani şişe ya da boynuzla vücuttaki fazla kan alınarak denge sağlanır. Buna kan alma işlemi denir.

Qayı aydı qan tutmuş amdı munı

Aça bêrgü ekhel⁷ aqıtğu qanı

(Kimisi “bunu kan tutmuş, gövde damarını açıp fazla qanı aqıtmalı” dedi.)

22) tamur kör- Nabza bakmak.

tamur (damar) ve **kör-** (bakmak) sözcüklerinden oluşmuş bir terimdir. Eserde Aytoldı’nın hastalığını teşhis için hekimlerin başvurduğu işlemlerden biri olarak geçer:

Otaçı têrildi tamur kördiler

Ol ig kem ne ermiş ayu bêrdiler (1057)

(Hekimler toplanıp nabza baktılar, bu hastalığın ne olduğunu söyleyiverdiler).

Arapça- Farsça Terimler:

Türkçe’nin daha sonraki dönemlerinde yaygınlaşan Arapça ve Farsça kökenli kimi terimleri ilk kez Kutadgu Bilig’de görülmektedir. Bu terimler Özellikle XIV. Yüzyıldan itibaren Anadolu’da yazılmış Türkçe tıp kitaplarında sıklıkla kullanılmışlardır:⁸

1) güvâriş: (<Far) Sindirimi kolaylaştırıcı, genellikle bal ve çeşitli maddelerden yapılan bir macun.

Kutadgu Bilig’de yalnızca bir yerde geçmektedir:

Qamuğ türlüg otlar idişçi tutar

Güvâriş ya ma’ cün ya çurnı tutar (2887)

(İçkici her türlü ilacı, hazmedici, kuvvet macunu ve müşhili hazır bulundurur)

2) matridus: Eski Yunanca kökenli olan bu sözcük XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu’da yazılmış olan tıp metinlerinde **meşrüzitūs** biçiminde bir macun adı olarak

⁷ Arat metnindeki “ekçek” okuyuşunun düzeltilmesi için bkz. Zafer Önler: Kutadgu Bilig’de “ekçek” Kelimesi Üzerine, *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu, S.479, 1993, s. 344-345.

⁸ Zafer Önler: Müntahab-ı Şifa I - *Giriş, Metin*- Türk Dil Kurumu, Ankara 1990; Müntahab-ı Şifa II Sözlük, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.

geçmektedir.⁹ Mesir macununun bu sözcükten kaynaklanmış olma olasılığı oldukça yüksektir. KB’de yalnızca bir yerde geçmektedir (1064).

3) sevdā: Arapça kökenli bu terim mizacı oluşturan dört ana öğeden biridir, bkz. *şarîğ*.

Kutadgu Bilig’de aşağıdaki ki beyitte geçmektedir. Her iki beyitte de sev da maddesinin baskın duruma gelmesinden beynin olumsuz etkilendiğine inanıldığı anlaşılmaktadır:

Bu sevda küçenmiş bolur ay kadaş

Ot içgü meşesin arıtgu adaş 6012.

(Bu kara safra [sevda] maddesi artmıştır, ey dost beynini arıtacak ilaç içmelidir)

Ya sevda küçedip meşim artadı ol

Közüm kemi körnür özüm hab içeyi (6590)

(Ya sevda fazlalaşarak beynimi bozmuştur, gözüm hasta görünüyor, hap içeyim).

4) şelişā KB’de yalnızca bir kez (1064) geçen bu sözcük de Anadolulu’da yazılmış tıp metinlerinde bir macun adı olarak geçmektedir.¹⁰

5) terengübīn: (<Farsça tere [bitki]+ engübīn [bal]) Kudret helvası, basra balı olarak da adlandırılan bir tür kudret helvası.

Yaz mevsiminin belli zamanlarında çeşitli ağaçların yapraklarının salgıladıkları bir sıvıdır.¹¹ Arapçada g sesinin bulunmaması nedeniyle, Arapçalaşmış biçimi *terencübīn*, *tarancebīn* olarak adlandırılır. Eski AnadoluTürkçesi metinlerinde çok yaygın olan bu sözcük KB’de dört ana öğeden olan *şarîğ* (öd) maddesini azaltmak için *hafifletici*, *sehl edici* anlamıyla geçmektedir:

Sarığı küçenmiş bolur ay бүgü

Özini boşutgu terengübīn yөгü (6010)

(Onun safrası artmış, içini boşaltmak için terengübīn yemelidir ey bilge kişi)

6) tiryāk: (<Farsça <Grek.) Daha çok panzehir olarak bilinen bir grup macunun ortak adı.

Mütercim Asım, eski Yunan hekimlerince yapıp geliştirildiğini ve adının eski Yunanca’dan geldiğini belirterek, türleri ve etkileri hakkında bilgiler vermektedir.¹²

⁹ Zafer Önler: Müntahab-ı Şifa II.

¹⁰ Zafer Önler:a.g.e.

¹¹ bkz. Zafer Önler: Yağdığına İnanılan Bir Tür Kudret Helvası: Gezo, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, c.4, S.2, s. 205-207.

¹² Mütercim Asım Efendi: Kamus Tercümesi, c. II s.875-876.

Aytoldı'nın hastalığı sırasında hekimlerin farklı teşhislerine göre verdikleri çeşitli ilaçlar sayılmaktadır:

Kerek tut şelişe kerek tiryāk ét

Kerek matridūs kat ya çurnı ögüt (1064)

(İster şelise ver ister tiryak ver, ya da matridus ya çurnı ögüt)

KAYNAKÇA ve KISALTMALAR

Arat, Reşid Rahmeti: Kutadgu Bilig I –Metin- Türk Dil Kurumu 1947; II Tercüme, Türk Tarih Kurumu 1957; III İndeks, (Neşri Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 1979.

Dankoff= Robert Dankoff: Mahmud al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects, I-III, Harvard 1982-1985.

DLT= Besim Atalay: Divânü Lûgâti't-Türk, c. I-IV, Türk Dil Kurumu

DS= Derleme Sözlüğü, c. I-XII. Türk Dil Kurumu, Ankara 1963-1982

EDPT= Sir Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Central Turkish, Oxford 1972

EW= Martti Räsänen: Versuch eines Etymologieschen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki 1969.

Mütercim Asım Efendi: Kamus Tercümesi, I-III, İstanbul 1305.

Önler, Zafer: Müntahab-ı Şifa I, -Giriş, Metin- Türk Dil Kurumu, Ankara 1990; Müntahab-ı Şifa II –Sözlük- Simurg Yayınları, İstanbul 1999.

_____ : Kutadgu Bilig'de “ekçek” Kelimesi Üzerine, Türk Dili, Türk Dil Kurumu, S.479, 1993, s. 344-45.

_____:(1990), Yağdığına İnanılan Bir Kudret Helvası: Gezo, Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), C.4, S.2, s. 205-207.

Racmatı, G. R. (Reşid Rahmeti Arat): Zur Heilkunde der Uiguren, I- II. Berlin 1930- 1932.

Tar.S.= Tarama Sözlüğü, c. I-VIII. Türk Dil Kurumu, 1963-1977.

TMEN= Gerhard Doerfer: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I- IV, Wiesbaden 1963-1975.

ÖZET

Türk Dili Tarihinin önde gelen iki eseri olan Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de, tıp konusuna ilişkin kimi terimler de yer almıştır. Yaptığımız tarama sonucu 20'si Türkçe olmak üzere toplam 28 terim yer almaktadır. Türkçe terimlerden **atasagun** (hekim), **atgak** (siroz), **bokuk** (guatr), **enüç** (katarakt), **ewşük** (sağlığın bozulma durumu), **kızlamuk** (kızamık), **oldrum** (kötürüm), **ötüg** (ishal), **şarığ** (safra, öd), **tolgag** (bağırsak sancısı), **tamur körmek** (nabza bakmak) yalnızca bu metinlerde geçen, Türkçenin başka dönemlerinde rastlanılmayan sözcüklerdir. Bunların dışında, **ig** (hastalık), **em** (ilaç), **ot** (ilaç, zehir), **otaçı** (hekim), **sem** (zehir), **ötrüm** (müshil), **temregü** (temriye hastalığı), **tumagu** (nezle, grip), **kan tutmak** (kan fazlalığı) gibi terimler Türkçenin başka dönemlerinde de yaygındır.

Yabancı kökenli sözcüklerden **tağu** (kan, safra, kara safra ve balgam olmak üzere dört ana madde), **çurnı** (toz müshil) terimleri Sanskrit kökenlidir. Farsça'dan kaynaklanan terimler için, **güvâriş** (iştah açıcılar), **terengübîn** (basra balı) örnekleri bulunmaktadır. **sevdâ** (kara safra) Arapça'dan; **şelişâ**, (bir tür macun), **matridüs** (bir tür macun), **tiryāk** (panzehir) sözcükleri ise Grekçe'den Arapça aracılığıyla Türkçeye geçmiş terimlerdir.

Anahtar sözcükler: **Divanü Lügati't-Türk, Kutadgu Bilig, tıp tarihi.**

ABSTRACT

Divânü Lügâti't-Türk and Kutadgu Bilig are two significant texts in the history of Turkish language. These texts include some medical terms. A survey of these texts revealed a set of 28 terms, 20 of which are originaly Turkish. Of Turkish terms, **atasagun** (doctor of medicine), **atgak** (cirrhosis), **bokuk** (goiter, goitre), **enüç** (cataract), **ewşük** (medical malfunctioning), **kızlamuk** (measles), **oldrum** (paralyzed in the legs), **ötüg** (diarrhea), **şarığ** (bile/gall), **tolgag** (gripping pain), **tamur körmek** (to take the pulse) are seen only in these texts. Other than these, terms like **ig** (illness), **em** (medicine, medicament; poison), **otaçı** (doctor of medicine), **sem** (poison), **ötrüm** (laxative, aperient), **temregü** (skin disease, lichen), **tumagu** (flu, influenza), **kan tutmak** (excess of the blood) are also commonly observed in other periods of Turkish.

Of foreign words, **tağu** (four substances such as blood, bile/gall, black bile, pleghma) and **çurnı** (powder laxative) can be traced back to Sanskrit. **güvâriş** (iştah açıcı ilaçlar) and **terengübîn** (manna) are examples of terms of Persian origin. Finally, **şelişâ**

(a kind of medical paste) and **matridūs** (bir tür macun) and **tiryāk** (antidote) are the Greek loan words into Turkis via Arabic.